

“Ang Pilipinas Bilang Lupain ng Kabalintunaan:” Si Isabelo De Los Reyes Bilang Tagapag-Ambag sa Pahayagang *La Solidaridad* (1889–1895)

Leslie Anne L. Liwanag & Michael Charleston B. Chua

Layunin ng proyekto ang malalimang pagsusuri at pagtatasa ng mga artikulo ni Isabelo de los Reyes sa periyodikong *La Solidaridad* (1889–1895). Alinsunod dito ay ang malaman ang mga motibo at dulot ng mga artikulo sa pagharaya ng lipunang Filipino. Mahalaga ang tungkulin nito sa pagtatangkang makapag-ambag ng pag-aaral at pagtuunan ng pansin ang polímatang nagbuhos ng panahon upang suriin ang kalagayang pampolitika at panlipunan ng Pilipinas. Para mapagtagumpayan ito, hinati sa mga substantibong seksiyon ang papel: 1) intelektuwal na talambuhay ni de los Reyes bilang manunulat at mamamahayag; 2) ang nilalaman ng mga artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*; 3) mga diskurso at tema ng mga artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*; at 4) ang kritikal na paglalagom sa pagsusuri ng kaisipan at kontribusyon ng polimata sa naturang pahayagan.

Keywords: Isabelo de los Reyes, Kasalo, La Solidaridad, Censorship, Spanish Cortes, Roman Catholic Church

The project aims to inductively understand and to make an impartial assessment on the articles of Isabelo de los Reyes in the Philippine periodical *La Solidaridad* (1889–1895). The paper is significant in the sense that this will help towards the understanding on the motives and contribution of the articles in the imagination of the Philippine society. It will also enrich the current studies about the polymath who spent most of his time giving service to the Philippine nation. To achieve such goals, this paper contains five substantive sections: 1) an intellectual biography of de los Reyes as a writer and journalist; 2) contents of de los Reyes' articles in *La Solidaridad*; 3) some themes and discourses of de los Reyes' articles in *La Solidaridad*; and the 4) critical conclusion on his thoughts and contribution in the said periodical.

Keywords: Isabelo de los Reyes, Kasalo, La Solidaridad, Censorship, Spanish Cortes, Roman Catholic Church

Introduksiyon

Kapag pinag-uusapan ang mga indibidwal na nagbigay ng karangalan at nag-alay ng buhay sa ngalan ng kalayaan ng Pilipinas, karaniwang binabanggit ang mga pangalan nina José Rizal, Marcelo del Pilar, Graciano Lopez Jaena, Antonio Luna, Mariano Ponce, Jose Maria Panganiban, Dominador Gomez, at iba pang prominenteng napabibilang sa kanilang grupong naninirahan at nagsusulat sa peninsulang Espanya.

Hindi ganoong nagiging sentro ang mga kontemporanyo ng *La Solidaridad* (1889–1895) na naglathala sa ilalim ng maigting na pagpapatupad ng sensura sa Pilipinas. Isa na rito ang polímatang si Isabelo de los Reyes (1864–1938) na may napakalawak na diskurso sa lokal na kaalaman at nagbigay ng kontribusyon sa pagharaya ng lipunang Filipino kahit pa nasa represibong estado ang mga palimbagan sa bansa. Bukod sa patungo ang proyekto sa direksiyon ng hugis ng kaniyang kaisipan bilang tagapag-ambag ng sanaysay sa pahayagang *La Solidaridad*, nagmarka rin ang pangalan bilang abogado, negosyante, mananaysay, politiko, rebelde, ama ng pokloreng Filipino, ama ng kilusan ng manggagawang Filipino, isa sa mga tagapanguna ng Araling Filipino, tagasalin ng bibliya, relihiyosong tagapagtatag, teolohista, propesor ng seminaryo, at katekista (Demeterio, 2012).

Noong 1889, itinatag ang organisasyong *La Solidaridad* sa Barcelona, Espanya. Ayon sa histroyador na si Jose Victor Torres (2017), itinuturing na mga unang miyembro sina Galicano Apacible, Jose Ma. Panganiban, Mariano Ponce, Pablo Rianzares Bautista, at Santiago Icasiano, subalit si Ponce ang unang nagsulong ng pagsisimula ng pahayagan. Sa tunguhin ng Kilusang Propaganda na maisakatuparan ang hangarin ng pagbubuo ng lipunang Filipino bilang isang bansa, kinasangkapan nila ang pahayagang *La Solidaridad*. Dito inilathala ang mga pinagsaluhang layuning maigiit ang reporma sa pamahalaan tulad ng pantay-pantay na karapatan ng mga Espanyol at Filipino, sekularisasyon ng klerigo, at representasyon ng mga Filipino sa Spanish Cortes. Taliwas sa nakagawiang paglalarawan sa *La Solidaridad* bilang broadsheet, tinukoy ito ni del Pilar bilang *nuestros periodiquito* (ang ating maliit na pahayagan) dahil tila tabloid ito o kasinlaki lamang ng maikling bond paper. Ang naglalakad pa noong abogadong si Apolinario Mabini, kasama ang nagpipinansiyang Komite de Propaganda at ang Cuerpo de Compromisarios na nangangalap ng pondo sa Pilipinas ang namahala sa pananalapi. Lumalabas ang mga isyu kada kinsenas hanggang sa naging kada buwan, kalaunang tuluyang natigil dulot ng kakapusan sa salapi upang mapatakbo ito (Ross, 2009).

May ilang mga pantas at dalubhasang nag-ukol ng panahon upang pag-aralan ang naging buhay, kaugnayan, at kontribusyon ni de los

Reyes bago pa man masimulan ang proyektong ito. Si Megan Thomas, sa artikulong “Isabelo de los Reyes and the Philippine Contemporaries of La Solidaridad” na inilathala noong 2006, ay nagbahagi ng pagsusuri sa mga pahayagan bilang anyo ng propaganda, dagliang tinalakay ang mga artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*, at ang mga maaaring kaugnayan sa iba pang kontribisyon sa ibang pahayagan. Si Francis Gealogo, sa artikulong “Time, Identity, and Nation in the Aglipayan Novenario ng Balintawak and Calendariong Maanghang” na inilathala noong 2010, sinuri ang natukoy na dalawang mahahalagang teksto at pinag-aralan ang talab ng mga ito sa kilusang Aglipayang pinamunuan din ni de los Reyes. Si F.P.A. Demeterio III, sa artikulong “Don Isabelo de los Reyes (1864–1938): Forerunner of Filipino Theology” na inilathala noong 2012, siniyasat ang ambag ni de los Reyes sa teolohiyang Filipino at pinagnilayan ang aspekto ng pagbabad ng polimata sa teolohiya at relihiyosong pag-aaral. Si Ma. Diosa Labiste, sa artikulong “Folklore and Insurgent Journalism of Isabelo de los Reyes” na inilathala noong 2016, sinabing sumibol mula sa pokloristang si de los Reyes ang kaniyang pagiging mamamahayag at dala-dala ang malikhain ngunit matatalim na kritisismo laban sa mga mananakop sa Espanyol. Nilayon ang pagkakaroon ng batayan upang mabuo ang pagkabansang Filipino na iginigiit ang mga karapatan at kalayaan mula sa Espanya. Si Adrian Hermann, sa artikulong “Publicizing Independence: The Filipino Ilustrado Isabelo de los Reyes and the “Iglesia Filipina Independiente in a Colonial Public Sphere” na inilathala noong 2016, binanggit ang mga esensiyal na publikasyon at ang mga kahalagahan nito sa isinulong na simbahan ni de los Reyes. Mahalaga ang mga natukoy na dokumento upang magsilbing espasyo sa mga hinanaing ng mamamayan, masulong ang mas aktibong pagdedebate, at maipakilala ang Iglesia Filipina Independiente (IFI) bilang bahagi ng global na Kristiyanong komunidad. Karamihan sa mga nabanggit na pag-aaral ang mas tumutok sa pagiging poklorista, tagapagtatag ng independiyenteng simbahan, tagapag-ambag sa iba pang periyodiko, tagapagsulong ng teolohistang Filipino, at saglit lamang nababanggit ang kaugnayan sa mga propagandista at sa pahayagang sentro ng paksa ng papel na ito. Mapagtatantong madali siyang naisawalang-bahala dahil sa hindi bihasang layko, hiwa-hiwalay na pinagkaabalahan, mapangahas na perspektiba, at bulto-bultong mga hindi naisaling Espanyol na akda (Demeterio, 2012 sariling salin).

Layunin ng proyekto ang malalimang pagsusuri at pagtatasa ng mga artikulo ni Isabelo de los Reyes sa pahayagang *La Solidaridad* (1889–1895). Alinsunod dito ang malaman ang mga motibo at dulot ng mga artikulo sa paghiaraya ng lipunang Filipino. Mahalaga ang tungkulin nito sa pagtatangkang makapag-ambag ng pag-aaral at pagtuunan ng pansin ang polimatang nagbuhos ng panahon upang suriin ang kalagayang pampolitika

at panlipunan ng Pilipinas. Para mapagtagumpayan ito, hinati sa mga substantibong seksiyon ang papel: 1) intelektuwal na talambuhay ni de los Reyes sa panahon ng pag-iral ng *La Solidaridad*; 2) ang nilalaman ng mga artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*; 3) mga diskurso at tema ng mga artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*; at 4) ang kritikal na paglalagom sa pagsusuri ng kaisipan at kontribusyon ng polimata.

Intelektuwal na Talambuhay ni De Los Reyes Bilang Manunulat at Mamamahayag

Ipinanganak noong 7 Hulyo 1864 si Isabelo de los Reyes y Florentino ng mag-asawang sina Leona Florentino at Elias de los Reyes. Ayon kay William Henry Scott (1982), itinuring na kauna-unahang babaeng makata sa Pilipinas ang inang si Leona, habang hininalang may kaugnayan ang amang si Elias sa unang Filipinong delegado sa Spanish Cortes na si Ventura de los Reyes. Namana mula sa ina ang pagkawili ng batang si de los Reyes sa pagsusulat, habang nagsimulang sumibol naman ang interes sa poklore mula sa prayleng guro sa seminaryo sa Vigan. Kabilang si de los Reyes sa mga mag-aaral na hinimok ng prayleng guro na itala ang mga lokal na pamahiin upang maipakita kung gaano kawalang-saysay ang mga ito (Thomas, 2006).

Nang napagdesisyonang maghiwalay ng mga magulang, ipinaubaya ang anim na taong gulang na si de los Reyes sa tiyuhing si Don Mena Crisólogo (1844–1927). Si Crisologo ay isang abogadong mula sa Unibersidad ng Santo Tomas (UST) na malaking impluwensiya hindi lamang sa batang de los Reyes, ngunit higit sa lahat maging sa mga residente ng Vigan nang maging pangunahing tagapagpuna ng lugar (Mojares, 2006). Lalong nakilala si Crisologo nang depensahan ang petisyon ng mga Tinguian na magtatag ng kabayanan sa Salcedo at nakipaglaban sa mga prayleng Agustino na kontrolado ang mga parokya ng Ilocos. Gayong nagsimula ang seminaryong pormasyon ni de los Reyes sa Vigan, minabuti niyang makipagsapalaran sa Maynila noong 1880 dahil sa pagkadesmaya sa kaugalian at pamumuhay ng mga prayle at panatisismo ng mga layko.

Taong 1881, inilathala ang kaniyang kauna-unahang artikulo sa pahayagan, pinamagatan itong “The Loyalty of the Ilocanos to Spain” na hinggil sa pag-atake sa Maynila ng ika-16 siglo ng isang piratang Tsino. Ayon kay Megan C. Thomas (2006), noong yumao ang ama, nagsumikap upang matustusan ang pag-aaral sa Colegio de San Juan de Letrán hanggang sa makatapos ng digri sa Batsilyer sa Sining noong 1883. Labing-anim na taong gulang nang kunin na patnugot ng *Diario de Manila* na si Felipe del Pan (1863–1915), isang peninsular na Espanyol at mamamahayag ng Maynila. Si del Pan ang nag-udyok kay de los Reyes na magsulat tungkol sa pokloreng Ilokano. Noong 1887, natapos ni de los Reyes ang abogasya sa Pamantasan

ng Sto. Tomas, panahong kung kailan naglipana ang mga kontra-prayleng demostrasyon sanhi ng mga pang-aabuso sa Maynila. Naging oportunidad ito kay de los Reyes para mas naging aktibo at makilala bilang manunulat at intelektuwal.

Ayon kay Resil Mojares (2006), pinalawak at mas naging malikhain si de los Reyes sa larangan ng poklore, kaya nagsimulang mag-ambag sa *El Comercio* tungkol sa poklore ng Malabon, Zambales, at Ilocos. Nahimok din ang ibang manunulat na suungin ang pagsulat sa larangan ng poklore: si Pio Mondragon para sa Tayabas, Mariano Ponce para sa Bulacan, at Pedro Serrano Laktaw para sa Pampanga. Nilikom at inilathala sa ikalawang volume ng *El Folk-Lore Filipino* ang kanilang mga obra. Hindi natinag si de los Reyes, bagkus itinatag pa ang ang kauna-unahang pahayagang bernakular na *El Ilocano* sa edad na 25 taong gulang noong 1889. Hindi naglaon, nakilala siya sa matalas na pagsusuring may pampolitikang implikasyon sa mga pahayagan tulad ng *El Eco de Panay*, *La Opinion*, at *Oceana Espanola*, gayundin para sa mga periyodikong tulad ng *El Comercio* at *La Revista* (Mojares, 2006). Dito nahasa ang kaniyang pag-aaral, interpretasyon, at kritisismong nagtulak sa kadalubhasaan sa wikang Ilokano at lingguwistika, gayundin naging susi sa pagiging bahagi ng proyekto ng pagsasalin. Sa magkakasunod na pagkakataon, inilathala niya rin ang *Ilocanadas*, *Articulos Varios*, *Las Islas Visayas en la epoca de la conquista*, *Historia de Filipinas*, at *Historia de Ilocos*. Dahil dito, binuksan din ang palimbagang “Imprenta de Isabelo de los Reyes,” na naglathala ng mga pahayagang tulad ng *La Lectura Popular* (1890–1892) at *El Municipio Filipino* (1894) (Mojares, 2006).

Ayon kay Thomas (2006), sa loob ng mga panahong ito, tinukoy na hindi lamang isang beses nagkaaberya sa pagitan ni de los Reyes at ng mga sensura. Isang insidente ang naitala noong 1887 dahil sa mga kontrobersiyal niyang artikulo, kaya naglabas ng bagong patakaran sa pagsensura ng mga periyodiko sa labas ng Maynila. Kinompronta rin siya ng mga kinauukulan sa paglalathala ng ilang mga seksiyon ng bilingguwal na pahayagan gamit lamang ang lokal na wika. Sa ilan niyang mga kaso, ipinagdiinan ni de los Reyes na inilathala lamang niya ang ilan sa mga ito sa lokal na wika dahil sa walang bersiyong Espanyol, para makatipid sa espasyo, at walang ibang nilalaman kundi purong relihiyon, mga nakatutulong na payo, mga opisyal na kautusan, at mga pampanitikang obrang walang matatapakang iba (Philippine National Archives, 1891 mula kay Thomas, 2006). Nakalinya ang pampolitikang adyenda ni de los Reyes sa *La Lectura Popular* at *La Solidaridad*, sa paraang pareho itong ginamit upang masulong ang sekular na administrasyon ng peninsular na batas sa Pilipinas. Nakinita ni de los Reyes na kaakibat pa ang ibang bagay sa pag-unlad ng mga mamamayan ng Pilipinas, katunayan nang gamitin ang *La Espana Oriental* at *El Ilocano*

upang turuan ang mga mambabasa tungkol sa hygiene, kahalagahan ng edukasyon, agrikultura, at iba pang praktikal na uri ng kaalamang itinataguyod bilang kasangkapan upang mapabuti ang kalagayang pang-ekonomiya at panlipunan (Thomas, 2006).

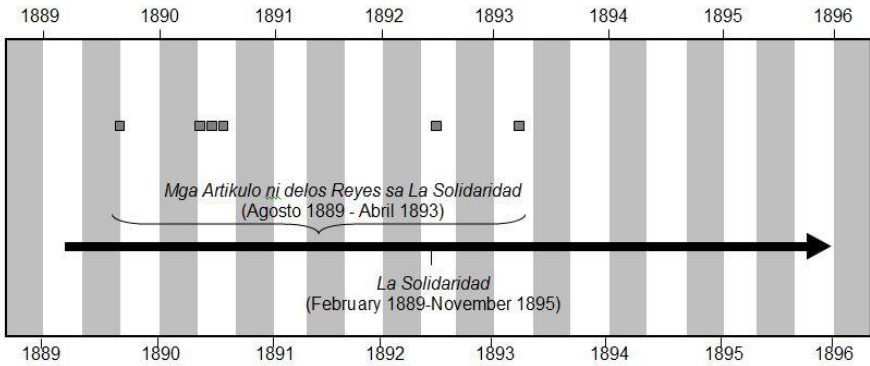
Bago pa maging opisyal na tagapag-ambag sa *La Solidaridad*, hindi maarok ng mga konserbatibong Espanyol at maging ng mga kapuwa ilustrado ang estilo ni de los Reyes—ang isinulong na siyentipikong pampanitikang kaalaman, mga pag-aaral na pang-etnolohiya, pagdepensa sa mga kapuwa mamamayan ng Ilocos, pagdeklara sa sarili bilang kapatid ng mga naninirahan sa kagubatan at ng mga Aeta, Igorot, at Tinguian (Thomas, 2006). Ayon kay Mojares, nagsimulang mapansin sa ibang bansa ang mga obra ni de los Reyes, ngunit kinasuyaang siya ng karamihan sa Maynila. Nakatanggap ng mga panlalait ang artikulo niyang inilathala sa *La Espana Oriental* noong 1889 na tungkol sa representasyon ng Filipino sa [Spanish] Cortes, (ito ang panahon bago pa mag-ambag sa pahayagang *La Solidaridad*). Naging katawa-tawa siya sa mga lathalain ng *La Opinion* at *La Voz de España* dahil sa pagiging promdi o probinsiyang madaling malinlang dahil sa pagiging Ilokano. Pinaratangan nina Wenceslao Retana, Vicente Barrantes, at Paolo Feded na ginagaya lamang ni de los Reyes ang kaisipan at ideyang Aleman ni Blumentritt. Bilang depensa, winika ng polímatang Ilokano na hindi isang sakristan ang historyador at sinubukan lamang niyang ipakahulugan ang mga bagay na obhetibo at totoo (Mojares, 2006).

Ayon kay Mojares (2006), bilang pagtatanggol, sinulatan ni Blumentritt si de los Reyes na siya ang target ng malisyosong paratang dahil nagtatrabaho siya sa isang lugar na hindi pinahihintulutan ang malayang pag-iisip at hindi matanggap ng mga Espanyol ang ideya na may isang mulat na indiyong kinayang mag-isip para sa kaniyang sarili. Malapit ang ugnayan ni de los Reyes at ng mga personalidad ng Kilusang Propaganda sa Europa. Binigyan ng pag-asa ni Ferdinand Blumentritt (1853–1913) ang mga obra ni de los Reyes at ninais na mapansin ito ng ibang mga iskolar sa pamamagitan ng pagsalin at paglathala ng mga sanaysay ni de los Reyes sa Europa (Mojares, 2006). Malinaw mula rito na nagbunsod ang samot-saring kritisismo at implikasyon ng pagsusulatan nila ni Blumentritt upang piliing magsulat at maglathala ni de los Reyes sa isang lugar o periyodikong mas tatanggapin ang malayang pag-iisip at hindi kukutyain ang mas mulat na kaisipang mula sa isang itinuturing na indiyang sa kolonya. Hindi naglaong tinahak ni de los Reyes ang mas pampolitikang dako ng pakikipagbuno sa kalayaan ng pamamahayag at representasyon ng Pilipinas sa *La Solidaridad*.

Matutunghayan sa ibabang pigura ang panahon ng pag-iral ng *La Solidaridad* alinsunod sa mga petsa ng mga nailathalang mga artikulo ni de los Reyes sa naturang pahayagan. Maliwanag na iilan lamang, ngunit sapat

ang serye ng mga artikulo ni de los Reyes upang tukuyin at madalumat ng proyekto ang kalagayang pampolitika at panlipunan noon ng lipunang Filipino.

Figura 1: Ang Timeline ng Pag-iral ng *La Solidaridad* at ang mga Publikasyon ng Artikulo ni de los Reyes (Leslie Anne L. Liwanag at Michael Charleston Chua)

Hindi na rin lihim ang hindi nila pagkakaunawaan ni Rizal lalo pa't ininusulong ni de los Reyes ang Ilokansiyasyon ng Pilipinas, pinagmulan ng lahing Filipino ang mga Negrito, Tsino, Indones, at Arabo, at pagwaksi sa hegemonya ng lahing Malay na maling hinala ng mga Espanyol (Rizal, 1890).

Noong 1890, panahon ng kasagsagan ng pag-aambag ng polímatang Ilokano sa *La Solidaridad* nang inilathala ni Rizal ang "A Reply to Don Isabelo de los Reyes." Nakapaloob dito ang matatalas na kritisismo ni Rizal hinggil sa ikalawang edisyon ng *Historia de Ilocos* ni de los Reyes, kapuri-puring patriyotismong kadalasang bumubulag sa Polímatang Ilokano, emosyonal na pagsusuri sa pagkakapareho sa kultura sa pagitan ng Filipino at ng kontemporaryong tribu, diumanong panghuhusga ni de los Reyes dahil sa iba ang pananaw niya sa mga kapuwa kababayan, at ang pagpuwersa kay Antonio Morga (1559–1636) na magsalita sa wikang Ilokano upang maipilit ang Ilokansiyasyon. Kinilala si de los Reyes bilang intelektuwal na marahil mas makabayan pa kompara sa kaniya, ngunit iginiit na hindi makatwiran ang paghango ng mga impormasyon sa kasaysayang walang kongkretong basehan. Gayong may nasaksihan ang humanistikong aspekto ni de los Reyes sa perspektiba ni Rizal, hindi pa rin matatawaran ang mas mabibigat na bunga ng kaniyang kaisipan sa lokal na kaalamang nagbunsod ng mas malawak at mas inklusibong pagkabansa.

Ang Nilalaman ng mga Artikulo ni De Los Reyes sa Pahayagang *La Solidaridad*

Nabanggit sa “Isabelo de los Reyes and the Philippine Contemporaries of *La Solidaridad*” ang mga ginamit na sagisag-panulat ng polímata sa iba’t ibang pahayagan, ilan sa mga ito ang mga sumusunod: “Platanos,” “Deloserre,” “J. Simon,” “Jose Simon,” “Angel Benito,” “Toning,” at “Kasalo” (Thomas, 2006). Sa kabilang banda, pinaghinalaang sa kaniya ang ilang artikulo sa mga isyu sa *La Lectura Popular* dahil may resonansiya ang mga ito sa mga hinanaing niya sa *La Solidaridad*. Ilan sa mga tema ang umiinog sa *La Lectura Popular* ang pagtalakay sa bagong koda sibil, reporma sa edukasyon ukol sa pagsasanay ng kabataang manggagawa sa agrikultura, pagmamahal sa lupang sinilangan, at pag-angkin ng kalayaan. Kaya sinikap galugarin ng mga mananaliksik sa naturang pag-aaral kung may iba pa siyang ginamit na sagisag-panulat sa *La Lectura Popular*. Ngunit walang lumitaw at hindi tahasang natukoy kung si de los Reyes nga ba ito dahil karamihang anonymous o walang pagkakakilanlan ang manunulat (Thomas, 2006).

Gayunman, mahalagang italang nakatulong sa pananaliksik ang espesipikong pagbanggit na ang sagisag-panulat na Kasalo ang ginamit ni de los Reyes sa *La Solidaridad* (Thomas, 2006). Upang makatiyak, hinanap pa rin ng mga mananaliksik ang mga artikulong nagtataglay ng mga nabanggit nang sagisag-panulat, ngunit walang natagpuan alinman sa mga ito. Samakatwid, pinagtuunan na lamang ang mga artikulong nasa ilalim ng pangalang Isabelo de los Reyes at sagisag-panulat na Kasalo mula sa mga volume ng *La Solidaridad*, ang bersiyong isinalin nina Guadalupe Fores-Ganzon at Luis Mañeru.

Masasaksihan ang mga sumusunod na artikulo ni de los Reyes sa naturang pahayagan mula Agosto 1889 hanggang Abril 1893: “Delegates to the Cortes for the Philippines” noong 1889, “Equality of Rights” noong 1890, “Civil Registration” noong 1890, “Church and Civil Marriages” noong 1890, “The Penal Code and Censorship” noong 1892, at “Cortes Representation: The Historical Truth” noong 1893. Ipinakita sa kronolohikal na paraan ang partikular na pamagat, volume, bilang, at taon ng bawat artikulo sa talahanayan 1:

Talahanayan 1: Mga Pamagat ng Artikulo ni de los Reyes at Sagisag-Panulat sa *La Solidaridad* mula 1889 hanggang 1893.

Pamagat ng mga Artikulo sa Wikang Espanyol	Pamagat ng mga Artikulong Salin sa Wikang Ingles	Pangalan ng May-akda / Sagisag - Panulat	Volume, Bilang, at Taon
"Diputados a Cortes por Filipinas"	"Delegates to the Cortes for the Philippines"	Isabelo de los Reyes	I, 13, 1889
"La Unidad de Fueros"	"The Equality of Rights"	"Kasalo"	II, 30, 1890
"El Registro Civil"	"Civil Registration"	"Kasalo"	II, 32, 1890
"El Matrimonio Canonico y el Civil"	"Church and Civil Marriages"	"Kasalo"	II, 34, 1890
"ElCodigo Penal y la Censura"	"Penal Code and Censorship"	Isabelo de los Reyes	IV, 82, 1892
"Representacion en Cortes: Le Verdad Historica"	"Cortes Representation: A Historical Truth"	Isabelo de los Reyes	V, 102, 1893

Gayong lumitaw ang ilang artikulo ni de los Reyes noong buwan ng Agosto 1889, Hunyo 1892, at Abril 1893, malinaw na taong 1890 naging pinakamasigasig ang mga artikulo ng nasabing polímata sa ilalim ng sagisag-panulat na Kasalo (Thomas, 2006). Gayunman, tinukoy na hindi lagi't laging sanhi ang paglilihim ng pagkatao dahil maaaring hindi gaanong maselang pampolitika ang mga artikulo isinusulat ng may-akda.

Ayon kay Thomas (2006), noong Hunyo 1889, inilimbag sa *La España Oriental* ang edisyong nasa wikang Espanyol na pinamagatang "Representatives to the Cortes for the Philippines" ["Diputados a Cortes por Filipinas"], isa itong pagtugon ni de los Reyes sa isa pang artikulong lumabas sa pahayagan sa Maynila. Iminungkahi niyang nararapat na magkaroon ng bagong kinatawang konsehong itatatag sa Espanya, hiwalay ito sa Cortes at espesipiko para sa mga kolonya kung saan maaaring magkaroon ng representasyon ang Pilipinas. Binatikos ni de los Reyes ang ideya ng konseho dahil mananaig ang desisyon ng mga peninsular na Espanyol. Sa halip, inilunsad ang representasyon ng Pilipinas sa mismong Cortes. Inihayag ng *La Solidaridad* ang mga natanggap na reaksiyon mula sa mga konserbatibong palimbagan sa Maynila at inilimbag muli ang naturang artikulo ni de los Reyes na matatagpuan sa Volume I bilang 13 na pinamagatang "Delegates to the Cortes for the Philippines" na inilathala noong 15 Agosto 1889, hindi siya gumamit ng sagisag-panulat bagkus tahasang ginamit ang buong pangalang Isabelo de los Reyes (Thomas, 2006). Gayong matapang na hinarap ni de los Reyes ang kritisismo at idinaing ang mapang-aping sensura ng mga

pahayagan sa Pilipinas, makabuluhang tandaan na unang inilimbag ang politikal na artikulo sa palimbagan ng Maynila sa kabila ng mahigpit na implementasyon sa sensura.

Matatagpuan sa Volume II bilang 30 ng *La Solidaridad* ang ikalawang artikulong pinamagatang “Equality of Rights” [“La Unidad de Fueros”] na inilathala noong 30 Abril 1890. Sa ilalim ng sagisag-panulat na Kasalo, nangatwiran si de los Reyes na “gayong may mga umiiral na batas sa Espanya kung saan saklaw ng legal na koda ng krimen ang mga miyembro ng klerigo tulad ng ibang mamamayan, binanggit na hindi ipinapataw ang kaparusahan sa lahat sa kaso ng Pilipinas” (Kasalo, 1890a, p. 205). Sa halip, tinukoy niyang lupain ng kabalintunaan (“land of vice versas”) ang Pilipinas sapagkat pinapayagan ang pagkakaroon ng pribilehiyo ng mga prayle (na hindi pinahihintulutan sa peninsulang Espanya). Sa Pilipinas, ipinagdiinang kapag akusado sa isang krimen ang prayle, hindi na ito dadaan pa sa mahahabang proseso bagkus mamanipulahin na lamang ito ng kaniyang mga superyor sang-ayon sa kanilang sariling patakaran. Paliwanag ni de los Reyes na sa kaso ng Espanya, itinatakda sa ilalim ng batas ng Espanyol ang mga kahalintulad na batas at korte sa mga prayle na sinusunod ng lahat (Thomas, 2012). Natapos ang kaniyang artikulong pumanig sa integral na pagpapalawig ng batas ng Espanyol sa Pilipinas, kahalili ng pagpapatigil sa pag-iral ng praktika ng eksepsiyon.

Matatagpuan sa Volume II bilang 32 ng *La Solidaridad* ang artikulo ni de los Reyes na pinamagatang “Civil Registration” [“El Registro Civil”] na inilathala noong 31 May 1890. Sa pamamagitan ng sagisag-panulat na Kasalo, sumunod ang isyung ito sa pananaig ng kahalintulad na tema ng nakaraang artikulo na nagsusulong naman ng reporma sa pagpapatalang sibil. Ibinahaging kulang-kulang at depektibo ang proseso ng pagpapatala dahil ang mga eksklusibong sakramento lamang tulad ng binyag, kasal, at libing ang kabilang sa naturang pagpapatala. Hindi nabigyan ng atensiyon ang kawastuhan, pangangailangan ng kabuoang awtoridad, at pagtakda ng mga patakaran at alituntunin. Mula rito, inihayag na mitsa ng suspensiyon at balakid ang mga prayle dahil kapag umiral na ang Kodigo Sibil sa Pilipinas, tanging mga sibil na awtoridad lamang ang maaaring legal na magpatotoo ng mga kapanganakan, kasal, at pagkamatay. Sa paraang ito, mapagkakaitan ng mapagkakakitahan ang mga pari mula sa mataas na paniningil mula sa pangongolekta ng mga sertipikasyon ng sakramental na seremonyang nakatala sa kanilang parokya (Kasalo, 1890b).

Matatagpuan sa Volume II bilang 34 ng *La Solidaridad* ang artikulong pinamagatang “Church and Civil Marriages” [“El Matrimonio Canonico y el Civil”] na inilathala noong 30 Hunyo 1890. Isa itong artikulong inilimbag sa ilalim ng sagisag-panulat na Kasalo na tumatalakay sa legal na prinsipyo

ng religious tolerance, na kinakailangang respetuhin ang mga paniniwala nang hindi ipinapataw ang partikular na mga ritwal at seremonya ng isang relihiyon. Sa parehong legal na prinsipyo ng relihiyoso at sibil na pagpapakasal, kinikilala ang dalawang uri ng pag-iisang-dibdib: ang kanoniko para sa mga Katoliko at ang sibil para sa mga di-Katoliko. Gayumpaman, ipinagdiinan ang isinagawang kautusan ng gobernador heneral na hadlangan ang sibil na pagpapakasal at ituring na mas katanggap-katanggap ang pagpapakasal sa simbahan.

Matatagpuan sa Volume IV bilang 82 ng *La Solidaridad* ang artikulong pinamagatang “The Penal Code and Censorship” [“El Codigo Penal y la Censura”] na inilathala noong 30 Hunyo 1892. Hindi muling gumamit ng sagisag-panulat ang artikulo, bagkus hayagang inilagay ang buong pangalang Isabelo de los Reyes na naglalaman kung paano nilabag ng mga sensura sa mga palimbagan ang umiiral na Kodigo Penal sa bansa. Aniya, walang katuturan ang mahigpit na sensura sa mga artikulo (na karaniwang naglalathala ng pang-aabuso) lalo na kung kinakailangan munang maaprobahan ng mga opisyal na karaniwang mismong akusado. Hindi lamang ito usapin ng kapangyarihang pigilan ang paglilimbag ng artikulong nagdidiin sa kanila, bagkus ang kakayahan nilang parusahan ang sinumang nagsagawa nito. Gayong hindi maiiwasan ang ganitong sitwasyon, hindi naitatwang bukas pa ring napag-uusapan maging sa palimbagang ng Espanyol ang anumang hindi nailalathala sa mga pahayagan. Nagiging bentaha ang sensura sa oposisyon ng palimbagang Espanyol sa pamamagitan ng madalas na pagbibintang sa administrasyon ng Pilipinas.

Matatagpuan sa Volume V bilang 102 ng *La Solidaridad* ang artikulong pinamagatang “Cortes Representation: The Historical Truth” [“Representacion en Cortes: Le Verdad Historica”] na inilathala noong 1893. Isinulat ang artikulong ito para sa pahayagang *La Ilustracion Filipina* (1891) na naglalathala sa wikang Espanyol sa Maynila. Sa aking palagay, dahil sa malaking tiyansang hindi makapasa sa mga tagasuri, inilimbag ito ni de los Reyes sa prestihiyosong *La Solidaridad*. Hindi gumamit ng sagisag-panulat, sa halip sa ngalan mismo ni Isabelo de los Reyes. Tinalakay ng artikulo ang klaripikasyon sa mga maling historikal na kaalamang isinusulat hinggil sa representasyon sa Cortes. Detalyadong tinutulan ni de los Reyes ang mga sumusunod na puntos: hindi mainam sa mga hindi handa o kolonya ang politikal na karapatan, magluluwal ng sariling gobyerno ang pagkakaroon ng kinatawan sa Cortes, at puno’t—dulo ng mga rebolusyon ang representasyon sa Cortes. Buhat nito, tinutulan rin ang pananaw na ang Konstitusyong Cadiz ang dahilan ng rebolusyon ng mga Ilokano (Pedrosa, 2015). Pinakatumatak sa Parlamentong Espanyol noong 1812 ang Konstitusyong Cadiz. Sa ilalim nito, inimbitahan ang mga unang delegadong Filipino na sina Pedro Perez

de Tagle at Jose Manuel Coretto na nanumpa sa kanilang katungkulan sa Madrid. Kalaunang ipinatupad ang Konstitusyong Cadiz sa Maynila (Pedrosa, 2015) na nagdulot upang maihain ang mga karapatan at maipagkaloob ang pagkamamamayang Espanyol sa mga nakatira sa kolonya. Pinahintulutan din ang pagkakaroon ng mga kinatawan sa lehislaturang Espanyol (Elizalde, 2013).

Ang mga Diskurso at Tema ng mga Artikulo ni De Los Reyes sa Pahayagang *La Solidaridad*

Batay sa malalimang pagbabasa ng nilalaman ng anim na artikulo ni de los Reyes, mapapansin ang matitingkad na diskurso at temang may tiyak na paksang may kinalaman sa masalimuot na ugnayan ng Peninsulang Espanya at ng Arkipelagong Pilipinas: 1) mahigpit na sensura ng mga palimbagan; 2) ang metapora ng Pilipinas bilang lehitimong anak ng Espanya; 3) pagsulong para sa kinatawan ng Pilipinas sa Spanish Cortes; 4) kritisismo sa mga panlipunang sistema; 5) ang kapangyarihan ng mga Espanyol at ng Simbahang Katoliko, at 6) ang pagtugon sa iba pang mga mamamahayag.

Mahigpit na Sensura ng mga Palimbagan

Bahagi si de los Reyes ng kasagsagan ng paglalathala sa Pilipinas, partikular na sa Maynila noong 1880s at unang bahagi ng 1890s. Ngunit sa ilalim ng pamumuno ni Gobernador-Heneral Valeriano Weyler (1888–1891), karamihan sa mga sekular at liberal na polisiya ang naibalik. Sa estado ng represyon, mas pinili ng ilang mga progresibo na ipako ang pag-iisip sa politikal na gawain sa kalayuang peninsula [ng Espanya] (Thomas, 2012). Datapwat nanaig ang kapaligirang pangkaisipang represibo noong 1889, hindi nahinto ang paglilimbag ng mga pahayagan at ang pagbugso ng mga lathalain, gayundin ang entusiyastikong kritiko at intelektuwal na si de los Reyes.

Ayon kay Manuel Sarkisyanz (binanggit kay Ocampo, 2000), ang pagkakaroon ng konsepto ng “dalawang Espanya” ang dahilan kung bakit makikitang mas politikal ang mga pangunahing artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad*.

Dahil sa sensura sa Pilipinas kaya inilathala niya ang mga kultural na paksa bilang pangunahing akda sa loob ng bansa, samantalang inilathala sa *La Solidaridad* ang mga politikal na paksa sapagkat mas may politikal na kalayaan ang Espanya (Mojares 2006). Ito rin ang nakikitang sanhi kung bakit isinulong niya ang representasyon ng mga Filipino sa Spanish Cortes sapagkat nais niyang matamasa ng Pilipinas ang liberal na mga karapatang tinatamasa ng mga Espanyol. Maisasakatuparan lamang ito kung magiging lalawigan ng Espanya ang Pilipinas.

Isang taon matapos itatag ang Kilusang Propaganda, inihayag ni de los Reyes sa ikalawang artikulong pinamagatang “Equality of Rights” noong 1890 ang estratehiko at legal na paraan upang maihatid ang kritikal na mensahe ngunit nakalihis mula sa interogasyon sa bansa. Sa pagkakataong ito, minabuting maging lunduyan ang pahayagang inilalathala sa labas ng Pilipinas. Mula rito, malaya ito sa mahigpit na sensurang hadlang sa paghayag maging ng pinakainosenteng ideya ng palimbagan ng bansa:

This means we shall make use of the Spanish press, free from the restrictions of censorship which hamper the expression of the most innocent idea of the Philippine press. We shall not attempt to discuss the questions which even remotely touch vested interests of those on whom, according to some, rests the integrity of the nation because this would be to ask the suicide of their publications which only in moments of aberration can be done. (Kasalo, 1890a, p. 203)

Sa kabilang banda, bunsod ng masalimuot na taon ng pagtatakda ng sensura sa mga pahayagan ang pagtutol ng ilan sa mga namamahalang kinaukulan. Ayon sa mga nakatalang dokumento, kalimitang nabibigo ang mga patnugot ng mga pahayagang ipasa ang kopya sa mga tagasuri bago pa lumabas para sa publikasyon alinsunod sa batas. Walang alinlangang sanhi ito ng napakabilis na paglago ng bilang ng mga pahayagan nagiging hamon sa mga tagasuri (Thomas, 2006).

Sa kaniyang pundasyon ng pagiging abogado at mamamahayag, hindi naiwasan ang pagsusuri ni de los Reyes (1892) sa kabalintunaan sa likod ng umiiral na batas at kautusan. Matatagpuan sa ikalimang artikulong pinamagatang “Penal Code and Censorship” ang naging desisyong talakayin ang kawalang kapakinabangan ng sensura:

Censorship is found useless, in view of the fact that what is not allowed to be published in the newspapers of the locality is talked about openly in conversations and in the Spanish press, with the added inconvenience of exaggeration always. (p. 311)

Samakatwid, hindi rin naging mabisa ang paghadlang sa paglalathala ng ilang mga itinuturing na sensitibong isyu sa lipunan, sanhi na bukas ring napag-uusapan at nalalaman maging ng palimbagang Espanyol. Gayong hindi na kailangan pang pagtuunan ng panahon at kahit pa hindi nakapipinsala sa anumang paraan, tumitindi ang usapin sa mga pribadong grupo at kalimitang nakapag-iimbento ng mga paratang laban sa gobyerno ng Pilipinas.

Matindi rin ang paninindigan ni de los Reyes kung gaano kabuktot ang implikasyon ng sensura upang hindi kritikal na masuri ang mga hakbang ng gobyerno. Sa artikulong pinamagatang “Civil Registration” malinaw niyang tinalakay ito:

The Philippine press received with deathlike silence, though expressive, the suspension we speak about limiting itself to representing the order of the Governor-General in its columns without comments which perforce should have in favor, doubtful, or decidedly critical— an attitude that might be interpreted as lack of respect for the supreme authority and therefore dangerous. (Kasalo, 1890b, p. 247)

Aniya, hindi nakapagtataka kung hindi na tatalakayin pa ng mga pahayagan sa Maynila ang bentaha o desbentaha ng suspensiyon ng pagpapatalang sibil o mainam na pag-usapan ito sa mga pahayagan sa Espanya upang maatang sa kanila ang bawat aspekto at paglulunsad ng panunumbalik nito.

Ang Metapora ng Pilipinas bilang Lehitimong Anak ng Espanya

Ipinosisyon ni de los Reyes ang sarili bilang “isa sa mga anak” na nanawagan sa “Inang Espanya” para sa pagkakapantay-pantay ng karapatan ng mga Filipino—ang kalayaan ng relihiyon, pagpapaigting ng katayuang sibil, at ang pagpapahalaga sa sistema ng pagpapatalang sibil higit sa rehistrasyon ng binyag, kasal, at libing ng Katolikong parokya (Mojares, 2006). Sa ikalawang artikulo ni de los Reyes na pinamagatang “The Equality of Rights,” isang imahen ng Pilipinas ang nagsusumamo ng kaniyang pangunahing pangangailangan sa Espanya:

The Philippines, appealing to the sentiments of an affectionate and beloved mother and invoking the indisputable right of sons to ask her for satisfaction of their needs, addresses herself to the Mother Country and expresses one of the many complaints she has: a vacuum in short of the basic law whose satisfaction is demanded by public opinion, interested in the free and untrammelled march of justice in the investigation and repressions of acts disturbing to peace. (Kasalo, 1890a, p. 203)

Isang paraan ang metapora ng Pilipinas bilang anak na dumudulog sa inang Espanya upang makamtan ang pagkakapantay-pantay ng karapatan kaugnay ng malakas na impluwensiya ng mga prayle sa bansa:

[T]he exclusivist idea that the influence of the friars is the only bond between the Philippines and the Mother Country; but, even admitting this, we believe that this influence does not prevent [the application] of equality which we are in favor of in asking that the suspension in favor of clerical privileges be lifted. (Kasalo, 1890a, p. 207)

Hindi lingid sa kaalamang ito rin ang panahon ng pag-usbong ng malawak na impluwensiya ng mga prayle, hindi nakaalpas ang nasabing metapora upang hilingin na suspendehin ang mga pabor na may kinalaman ang mga prayle. Alinsunod dito ang tahasang pagbabahagi kung paano makatutulong sa “ina” ang pagsusumamo ng “anak” kaugnay ng hiling na suspensiyon para sa despalinghadong pagpapatalang sibil: “...or that we should discuss it in the Peninsular papers for the benefit of our readers by explaining every aspect of it and advocating its restoration. This, in our humble opinion, will be a patriotic contribution to the regeneration of our country and the prestige of Spain, our Beloved Mother” (Kasalo, 1890b, p. 247).

Sa ikalimang artikulo ni de los Reyes na pinamagatang “The Penal Code and Censorship,” lantaran ang tema ng pag-udyok sa ngalan ng pagkakapantay-pantay at diwa ng katarungan sa bansa:

The Philippines being what it is—the legitimate daughter of Spain—why should we not dare expect the energy and spirit of justice which inspire the illustrious Count of Caspe to lead to granting us those inherent rights of the Spanish citizenry? (Kasalo, 1892)

Sa panahong ito, si Eulogio Despujol y Dusay (1834–1937) ang tinukoy na Konde ng Caspe [Count of Caspe] at nagsilbing Gobernador-Heneral ng Pilipinas noong 1891 hanggang 1893. Hiniling na mangyaring pangunahan ang pagkakaloob “ng mga minanang karapatan” (Guerrero, 2010, p. 317) bilang pangunahing pangangailangan ng bansa. Buhat nito, ipinagdiinan ni de los Reyes (1892) na kung may “mutuwal na pagmamahal at pagsasalang-alang ang dalawang bansa, nararapat na may magkatulad na interes at karapatan” (p. 205) ang mga ito. Maliwanag na ipinupunto ang pagkakaroon ng Pilipinas at Espanya ng malayang paglalathala, na magsisilbing tagapagligtas ang noong gobernador-heneral:

Would that the Count of Caspe who has announced and has already started to stamp out evils with an iron hand, would be the good angel of the Philippine press, in as much as we are all sons of the noble Spanish nation. (p. 317)

Sa ikaanim na artikulong pinamagatang “Cortes Representation: The Historical Truth,” binanggit ni de los Reyes ang paratang na ang pagkakaloob ng soberanya sa Pilipinas ang dahilan ng mga rebolusyon, samakatwid hindi karapat-dapat ang pagbibigay ng lehislatibong kapangyarihan sa bansa. Gayunman, ipinagdiin kung ano ang desbentahang dulot ng pagwawaksi ng karapatan sa sitwasyon noon ng Amerika:

However, what we should not forget is the effect produced in America by that intransigence, that unfounded omission, that unjustified trampling of the rights which every son worthy of Spain should enjoy. (de los Reyes, 1893, p. 203)

Sa parehong paraan, malinaw na nangatwiran si de los Reyes na hindi rin dapat ipagkait sa Pilipinas ang pagtatamasa ng pagkakapantay-pantay sa karapatan bilang anak ng Espanya.

Pagsulong Para sa Kinatawan ng Pilipinas sa Spanish Cortes

Buhat ng masidhing partisipasyon sa lokal na diskurso, maiuugnay ang interes sa pagiging delegado ni de los Reyes sa posibleng kaugnayan ng amang si Elias sa unang delegadong Pilipino sa Spanish Cortes na si Ventura de los Reyes (Mojares, 2006). Malaki ang probabilidad na nagbunsod ito upang suungin mismo ni de los Reyes ang pagiging isang kinatawan ng bansa sa Spanish Cortes, gayong marami dayuhan at maging kapuwa Filipino ang tumututol sa kaniyang kakayahan.

Sa kaniyang kauna-unahang artikulong pinamagatang “Delegates to the Cortes for the Philippines,” naniniwala si de los Reyes (1889) na hindi gaanong naunawaan ng isang manunulat ng pahayagan sa Maynila kung gaano kahalaga ang tungkulin ng isang kinatawan ng Pilipinas sa Spanish Cortes. Ang indibidwal na kinatawan na ito ay pipiliin ng mismong mga Filipinong may tiyak na kapangyarihan upang maidulog ang kanilang mga lubos na pangangailangan. Binigyan ng diin na walang espasyo ang sinuman, bukod sa katutubong Filipino, ang maging kinatawan upang maiwasan ang mga usaping hindi alinsunod sa pangangailangang reporma sa bansa. Dagdag dito, ang hiwalay pang panukalang konsehong tinukoy ng manunulat ay magpapahina sa kasalukuyang gobyerno. Bilang pangwakas, hinamon ni de los Reyes na ayusin ang isinusulong na konseho habang inaasikaso niya ang pagiging delegado na may mas ganap na kalayaan sa paglalata ng mga nararapat para sa bayan.

Sa ikaanim na artikulong pinamagatang “Cortes Representation: A Historical Truth,” bukod sa paglilina ng artikulo sa mga maling historikal na kaalamang isinusulat hinggil sa representasyon sa Cortes, pinabulaanan ding ang pagkakaroon ng kinatawan ang maghihimok sa pag-iral ng sariling gobyerno at pagbukod mula sa Espanya:

This is very clear and natural because it is for this reason that legislative powers are given to the Cortes; but to imply from this that if generous Spain province, the latter would repay her with separation, would be untenable. No, this would not be logical. (de los Reyes, 1893, p. 199)

Para sa abogadong mamamahayag, ang pagmamalaki, pagpapabaya, at pagkamuhing dulot ng purong pribadong interes ang nag-uudyok ng hidwaan, at labas sa usapin ang pagkakaroon ng kinatawan ng isang bansa. Sa katunayan, klarong nagkakahiwa-hiwalay ang mga kolonya kapag binibinbin ang mga politikal na karapatan.

Buhat ng dalawang nabanggit na artikulong may malinaw na pamagat at tiyak na diskursong hinggil sa pagsulong sa kinatawan ng Pilipinas, mapagtatantong angkop ang implikasyon ng mga sumunod na artikulo ni de los Reyes sa *La Solidaridad* sa nasabing tema. Marahil isa sa mga dahilan ang pangmamaliit at kawalan ng kumpiyansa ng pinatungkulang manunulat sa unang artikulo upang ipamalas ang kaniyang kaalaman bilang abogado, mamamahayag, at delegado ng Pilipinas: sa artikulong “Equality of Rights” noong 1890, inihayag ang pagsusumamo ng bansa sa pagkakapantay-pantay sa mata ng batas, miyembro man ng klerigo o maging payak na mamamayan; sa artikulong “Civil Registration” noong 1890, ibinahagi ang mga despalinghadong sistema ng pagpapatalang sibil; sa artikulong “Church and Civil Marriages” noong 1890,” ipinakitang mas kinikilingan ang pagpapakasal sa simbahang nagdulot upang pagsilbihan ang mga pansariling interes ng klerigo; habang sa artikulong “The Penal Code and Censorship” noong 1892, natunghayan ang kabalintunaan ng pananaig ng sensura sa implementasyon ng Kodigo Penal ng bansa. Naging sanhi ang paghahayag ng mga nabanggit na panlipunang isyu upang kailanganin ang isang katutubo at Filipinong kinatawang batid ang mga suliranin ng kaniyang bansa.

Kritisismo sa mga Panlipunang Sistema

Matagal nang kinilala ang *La Solidaridad* bilang diwa ng kilusang propaganda. Bunsod ng mithiing maitaguyod ang mga politikal na reporma sa Pilipinas sa pamamagitan ng panawagan sa gobyerno ng Espanya na mas liberal at sekular kompara sa Pilipinas, nakita ni de los Reyes bilang behikulo ang pahayagan upang mas mapalawak ang pagsusumamo sa mapayapang paghingi ng reporma sa ilang mga aspekto sa lipunang Filipino.

Sa ikalawang artikulong pinamagatang “Equality of Rights,” ibinahaging muli ang pambihirang tagumpay sa kalayaan noong idineklara ng Korte ng Cadiz ang Konstitusyong 1812 sa Artikulo 248: “In common affairs, civil and criminal, there shall be only one right for all classes of individuals” (Kasalo,

1890a, p. 203). Inulit pa ang prinsipyong ito sa Konstitusyong 1837 at 1855 at ipinaigting ng dekretong 6 Disyembre 1868 sa Peninsulang Espanya ngunit hindi nasaklaw ng ideyal na dekreto ang Pilipinas. Samantalang ipinagutos noong 1 Hunyo 1869 sa Pilipinas na alinsunod sa dekreto ng Espanya] noong Pebrero 1 ng parehong taong sumangguni sa pagbabalik ng espesyal na karapatan sa pangkalahatang karapatan (common law), ipinag-utos din ang temporaryong suspensiyon ng bahagi na kabilang ang pampublikong krimen ng klerigo (Kasalo, 1890a). Malinaw na isinusulong ng artikulo ang mithiing pangkalahatang pagkakapantay-pantay sa ilalim ng batas na hindi eksklusibong hawak ng anumang panlipunang uri. Noong hanguin ni de los Reyes ang mga salita ng noong Pangulo ng Audiencia of Manila na si G. Antonio Izquierdo, sinabing “hindi pa ipinatutupad ang pagkakapantay-pantay sa karapatan, at nagmistulang hindi ito kailanman ipinroklama” (p. 200).

Sa ikatlong artikulong pinamagatang “Civil Registration,” nilalaman nito ang pagpokus ng lente sa hangarin ng Kodigo Sibil na ipinatutupad noong 8 Disyembre 1889 kung kailan itatatag ang pagpapatalang sibil na magpupuno sa mga kakulangan sa rehistrasyon sa parokya:

The latter are incomplete and defective because they included only baptisms, marriages, which are regarded as sacraments exclusively, and burials, which are recorded without attention to accuracy and without the full authority required and prescribed by the laws and rules promulgated concerning civil registration. (Kasalo, 1890b, p. 245)

Alinsunod dito, nabagabag ang mga miyembro ng klerigo sa reporma:

This uneasiness and antipathy for the reform is easily explained because in Article 75 of the law of June 17, 1870, a body cannot be interred without a permit from the municipal judge and it punished those in charge in the cemetery who would do so without permit together with those who authorized and ordered the burial, with a fine of from twenty to one hundred pesetas to be levied by the judge. (Kasalo, 1890b, p. 245-247)

Sa madaling salita, mapagkakaitan ng mapagkakakitahan ang mga pari mula sa malalaking binabayaran sa sertipikasyon ng mga seremonyang nakatala sa kanilang parokya.

Tinalakay sa ikaapat na artikulong pinamagatang “Church and Civil Marriages” na maparurusahan ang pagpilit sa isang indibidwal na tuparin ang anumang relihiyosong gawain:

It is a punishable crime, according to the Criminal Code of the Philippines, to force another by means of intimidation, violence, or other illegal means to exercise any religious act.... (Kasalo, 1890c, p. 293)

Gayunman, binigyan ng diin ang naging hakbang ng Gobernador-Heneral ng Pilipinas na ipatigil ang Title II Book 1 ng Kodigo Sibil ay isang pagsuway kaugnay ng kanoniko at sibil na pagpapakasal (Kasalo, 1890, 297). Aniya, pinaigting ng kautusan ang supresyon ng sibil na pagpapakasal at pagtatatag muli ng panibagong batas upang hindi kilalanin ang naturang uri ng pag-iisang- dibdib. Tahasang pagpuna ang ipinamalas ni de los Reyes sapagkat tila pinipilit sa mga mamamayan ang kanonikong na pagpapaksal, samantalang tinatratong bilang “kerida” ang mapapangangasawa at “ilehitimo” o “bastardo” ang mga anak kapag nagsama ang dalawa nang walang basbas ng simbahan.

Tinalakay sa ikalimang artikulong pinamagatang “The Penal Code and Censorship” ang kritisismo ni de los Reyes sa Kodigo Penal ng Pilipinas:

Definitely the Penal Code opens a wide range for individuals to denounce public employees and officials; thus while wrongs are always punished whenever private persons are concerned, the same charges against public officials concerning the discharge of their duties are not punished even if proven. (de los Reyes, 1892, p. 311)

Mula rito, malinaw na kapag nalalagay sa dehadong posisyon ang pampublikong opisyal bilang akusado sa kasong kriminal, hindi sila nabibilang sa kaparusahan gayong napatunayan ang pagkakasala. Higit sa lahat, nakahahadlang ang sensura sa katarungan lalo na kung kinakailangan munang maaprobahan ng mga opisyal na karaniwang mismong akusado. Hindi lamang ito usapin ng kapangyarihang pigilan ang paglilimbag ng artikulong nagdidiin sa kanila, bagkus ang kakayahan nilang parusahan ang sinumang nagsagawa nito.

Ang Kapangyarihan ng mga Espanyol at ng Simbahang Katolika

Sa ikalawang artikulong “Equality of Rights,” nagbunga ng detalyadong paglalarawan ang kawalan ng pagkakapantay-pantay sa klerigo ng Peninsula at ng Arkipelago (Kasalo, 1890a). Sa Espanya, iilan lamang ang kabilang sa regular na klerigo dahil sa maliit na suweldo, nanatili ang mga prayle sa mga parokya, at kinilala ng pagkakapantay-pantay sa karapatan ang hurisdiksiyon ng korte sa krimen ng lahat—ang sandatahang lakas at mga sekular at regular na klerigo. Sa Pilipinas na tinagurian pang “lupain

ng kabalintunaan,” itinuturing na mga diyos ang mga prayle at ang mga miyembro ng sekular na klerigkong may mataas na suweldo, hiwalay pa ang matataas na parokyanong bayarin. Buhat nito, sinalaysay rin ang eklesiyastikong karapatang nagreresulta sa kalayaan mula sa kaparusahan:

...[O]ne ecclesiastical judge who, owing to his manyuties... delegates this to the alien vicar of the accused and if the latter is a regular, the vicar is of his own Order interested above all in keeping the reputation of his Order through the impeccable character of his Brothers; from this to the manipulation of the proceedings no great efforts were needed, given the predominance of friars in the towns, the efficacy of their threats when they promise the citizen a future life of torment. (Kasalo, 1890a, p. 205)

Sa paraang ito mapawawalang-sala ang akusadong tila biktima pa ng paninirang-puri, ngunit parurusahan ng regular na prelado sa pamamagitan ng paglipat sa kaniya sa ibang parokya o pagbago ng kaniyang ranggo.

Sa ikatlong artikulong pinamagatang “Civil Registration,” nagkaroon ng pagsusumikap sa diseminasyon ng panibagong Kodigo Sibil na ipinatupad ng institusyon:

[T]he extension of the Civil Code in the Philippines not only did away with the chaotic legislation of old distributed in a multitude of codes and subsequent collection whose contradictory and confusing provisions were the main source of innumerable litigations, but also as a result succeeded to implant, without the previous permission of the convents, the practical and much needed institution of civil registration. (Kasalo, 1890b, p. 245)

Sa kabilang banda, nanatiling tahimik ang mga mamamayan sa kanilang utang-na-loob nang maisaayos ang pagpapatalang sibil:

The people therefore did not show any open demonstration of joy and jubilation for the reform, fearing that it would be opposed by the friars who, not finding either a defect or flaw in it, wound up questioning the payment of the Justices of the Peace proclaiming loudly that this used to be free service; thus showing that they—the friars—were powerful and influential because of their inexhaustible gold while Filipinos were weak because of their poverty.” (Kasalo, 1890b, p. 245)

Sa ikaapat na artikulong pinamagatang “Church and Civil Marriages, tinalakay kung posible pa ang pagbabagon ng kaayusan ng regular na klerigo sa Pilipinas upang maisakatuparan ang reporma sa pagpapakasal na ipinagtitibay ng Kodigo Sibil? Aniya:

No. Because to admit such a supposition would also be admitting that the Holy See [Rome] in accepting that part of the Code has erred in allowing the dignity of the sacrament to be lessened, what is absurd. (Kasalo 1890c, p. 299)

Maliwanag na dahilan na nais ng mga relihiyosong Orden na panatilihin ang kanilang kahalagahan sa lipunan. Binigyang – diin ni de los Reyes:

[E]ven if this were so, they do not constitute the entire society; and to their defenders in the Cortes, in the government, and in the press, we ask at least that they stop voicing opinions that do not give them credit and to work for the restoration of the entire provision of the new civil Code whose suspension is suffered in silence in the Philippines. (Kasalo, 1890ac, p. 299)

Sa ikaanim na artikulong pinamagatang “Cortes Representation: A Historical Truth,” isiniwalat na hindi lahat ng mananakop na Espanyol na nagtungo sa Pilipinas, may katayuan sa Espanya: “the British who seized Manila, used to say that the Spaniards of Manila were blots to the Spanish nation; that there were in this city few gentleman and many wicked ones” (de los Reyes, 1892, p. 201). Hindi ikinubling malakas pa rin ang impluwensiya ng mga mananakop sa bansa gayong napag-alamang ilan sa kanila ang may diperensya kaya’t hindi nakapaglakbay, mga kriminal na tinakasan ang pamilya o ang kanilang probinsya, at mga di karapatdapat at batugang sundalo (de los Reyes, 1893, p. 201). Aniya, isang malaking katatawanan sa mundo kapag nabatid ang totoong pagkatao ng mga ito. Bago pa ang mga labis na pang-aabuso at karahasan, ibinahagi ni D. Sinibaldo de Mas y Sans na sa Pangasinan naganap ang tunay na rebolusyon laban sa mga Espanyol at hindi sa Ilocos. Si de Mas ay isang Kastilang administrador sa Pilipinas at kilalang diplomatiko ng gobyernong Espanya. Ayon sa kanya, hindi lamang sa Pangasinan (lalo na sa probinsya sa hilaga), bagkus maging sa buong Pilipinas nasaksihan niya ang katiwasayan, kabaitan, at kagiliwan ng mga Pilipino sa mga Espanyol (Lico at Tomacruz, 2015, p. 3).

Pagtugon sa Ilang mga Mamamahayag

Sa bahaging ito, ibabahagi ang mga tahasang pagtugon ni de los Reyes sa ilang mga personalidad at manunulat sa mga artikulo ng *La Solidaridad*. Hindi

pinalampas ng polimata ang pagwasto sa mga maling historikal na kaalamang inilathala ng isang hindi kilalang manunulat sa isang pahayagan sa Maynila. Matutunghayan sa “Delegates to the Cortes for the Philippines” at “The Penal Code and Censorship” ang mga aktwal na personalidad na substantibong inilantad sa dalawang artikulo: ang tanyag na manunulat na si Federico Ordax y Avecilla at ang tagasuri ng palimbagan ng Maynila na si D. Antonio de Santisteban. Habang sa “Cortes Representation: A Historical Truth,” makikita ang matapang na kritisismo sa hindi pinangalanang manunulat ng pahayagang *La Voz Espanola*. Kinilala ang magagandang intensyon ng tinukoy na manunulat, ngunit hindi pinalampas at nakatanggap ng matatalas na batikos ang ilan nilang mga maling nailathalang impormasyon.

Sa nabanggit na artikulong pinamagatang “Delegates to the Cortes for the Philippines” noong Agosto 15, 1889, sarkastikong itinampok si Federico Ordax y Avecilla bilang tanyag na manunulat dahil sa kanyang artikulo sa isang pahayagan sa Maynila. Ibinungad sa artikulo ang pambungad na pananalita:

[S]ince my good friend and distinguished writer, Federico Ordax y Avecilla, alluded to me again in the columns of the *Diario de Manila*, I decided for the sake of courtesy, to talk on a subject which I do not relish for fear that my natural frankness would be misunderstood. (de los Reyes, 1889, p. 305)

Nagkaroon si de los Reyes ng panukalang magkaroon ng bagong representasyonal na konsehong itatatag sa Espanya, bukod pa sa Cortes espesipiko para sa mga kolonya. Hindi sinang-ayunan ang kanyang naging ideya sa dahilang maaaring pahinain ang mismong gobyerno ng bansa. Aniya: “You proposed a Chamber, Mr. Ordax, with a representative in parliament. Then I asked you: therefore, there is no money for the delegates proposed by Mr. Gomez de la Serna, but there would be for your proposed delegates?” (de los Reyes, 1889, p. 307). Nakarating din ang kawalan ng tiwala ni Ordax sa kaalaman ng polimata dahil sa posibilidad na maging kalaban ang ilang daang delegado mula sa Espanya. Sa masusing pananaliksik, makikitang may kaugnayan si Ordax sa probinsya ng Oriente ng Cuba bilang isa sa mga naging gobernador ng lugar noong 1897 (de los Reyes 1889, p. 307).

Sa nabanggit na artikulong pinamagatang “The Penal Code and Censorship” noong Hunyo 30, 1892, isang bukas na liham ang inihandog na artikulo kay D. Antonio de Santisteban bilang tagasuri ng palimbagan ng Maynila. Ipinagpalagay na hindi rin sang-ayon sa umiiral na sensura sa bansa si de Santisteban, winika ni de los Reyes (1892):

But you see, sir, according to reports I have, you will soon give up this difficult assignment for a chance to be promoted...I think that the time has come to discuss the serious contradiction existing in censorship on the one hand and the spirit of our time and the existing penal code in these islands in the other. (p. 311)

Pagtitiwala man o pawang pagkumbinsi sa naturang tagasuri sa kawalang kasaysayan ng sensura (dahil sa pagbukod ng ilang akusadong opisyal o klerigo sa mga artikulo), malinaw ang mensahe kay de Santisteban na mainam na nagsusulong ng katarungan ang isang malayang publikasyon sa bansa.

Sa ikaanim na artikulong pinamagatang “Cortes Representation: The Historical Truth,” sarkastikong tinukoy ni de los Reyes (1893) bilang kompanyero ang di-pinangalanang manunulat ng pahayagang *La Voz Espanola*. Kinilala ang magagandang intensiyon, ngunit binatikos ang mga maling nabanggit na impormasyon ng manunulat. Kauna-unahan ang sinabing di-narapat na bigyan ng politikal na karapatan ang isang kolonya tulad ng Pilipinas, dito nagsimulang suriin ni de los Reyes ang nasabing punto. Idinetalye kung may rebolusyon mang naganap, hindi dahilan ang ibinigay na soberanya bagkus naging sanhi ang pang-aabuso ng mga naging kolonisador sa bansa. Ang minsang pagnanakaw ng karapatan sa Amerika ang nagdulot ng di naiwasang sigalot sa nasabing bansa. Ipinagkakaloob ang politikal na karapatan sa nararapat at sa bawat anak ng Espanya tulad ng Pilipinas.

Kongklusyon

Noong kapusin ang grupo ng mga konserbatibong Cuerpo de Compromisarios sa mga bayarin ng pahayagang *La Solidaridad* para sa mga kasama sa Espanya, nagpasiya silang itigil na ang paglalathala (Ross, 2009). Matapos ang anim na taon, mapait ang pamamaalam sa huling isyu ng *La Solidaridad* at umasang maitutuloy ng pahayagan ang mga ipinaglalabang reporma. Malinaw na hindi kasarinan, bagkus ang prosesong Hispanisasyon ang isinusulong ni de los Reyes alinsunod sa mga inilathalang sanaysay niya sa *La Solidaridad*. Sa kabilang dako, ipinagtibay ng pag-aaral na ginawa nina John Schumacher at Floro Quibuyen na hindi lamang payak na Hispanisasyon ang nais ng mga propagandista. Isang hakbang lamang ang Hispanisasyon upang mapagtagumpayan ang hangaring magkaroon ng sariling pagkakakilanlan at mapayapang pagkalas sa Espanya (Quibuyen, 2009). Gayunman, walang alinlangang bahagi ang mga naging kontribusyon ni de los Reyes sa tagumpay ng *La Solidaridad* na

maipakita ang pagkakailanlang Filipino, pagbubuo ng bansa, at kalaunang sisigaw din ng kalayaan (Torres, 2017).

Ang ginamit na diskursibong estilo ni de los Reyes sa kaniyang mga artikulo ay probokatibo sa halip na metodolohiko, alanganin sa halip na tuwiran, tentatibo sa halip na depinitibo sanhi marahil ng sensura, politikal na persekusyon, at ang kakontentohang maisakatuparan ang mabilisang resulta. Sa kabuoan, tinangka ng kaniyang mga artikulo (kabilang ang mga nasa *La Solidaridad*) na maging petisyon para sa pagtatalaga ng mga karapatan at kalayaan sa kolonya, na naisipang kinailangang pagtuonan ng Espanya at ng mga mamamayan nito. Sa kabila ng pagmamatyag at pagsupil, sinikap ni de los Reyes na mapalawak ang espasyo ng hiwatig ng kanyang pamamahayag. Hinangad niyang makatawag-pansin upang makakuha ng tugon mula sa Espanya sa panahong lumilipas na ang kontrol sa kolonya (Labiste, 2016).

Kinailangan ng malalimang pagbabasa ang pagsandig ni de los Reyes sa mga eupemismo at iba pang mga aparato sa pagsusulat upang mailahad ang mga ipinataw na mga ritwal, representasyon, at batas na walang kalaban-laban ang kolonya, ngunit maaaring aktuwal na salantain sa pamamagitan ng pagrepresenta nito sa ibang paraan mula sa orihinal na balak ng mga Espanyol. Sa mga isinulat na artikulo, hindi idinetalye ni de los Reyes ang nostalhiya o natibismo, sa halip iminungkahi ng mga iskolar tulad nina Resil Mojares, Benedict Anderson, at William Henry Scott na ipinosisyon ni de los Reyes ang pundasyong makabubuo ng isang bansa (Labiste, 2016). Mula rito, masasabing nakatulong ang mga artikulo ni de los Reyes hindi lamang sa paghahayag ng mga kasalukuyang suliraning sosyo-politikal, bagkus nagbigay ng daan upang tumayong simbolo ng hinarayang lipunang Filipino.

Isang nakitang dahilan kaya marahil naisawalang-bahala ang mga ambag ni de los Reyes sa tanyag na propaganda dahil sa pananatili ng polimata sa Pilipinas hanggang sa umusbong ang rebolusyon. Naging malaya sa pagsusulat ang mga propagandistang nanirahan sa Europa o Hong Kong dahil malayo sila sa mga mata ng kolonyal na awtoridad. Maaari silang magsagawa ng mga publikasyong naglalaman ng mga hayag na politikal na artikulo. Malawak ang saklaw ng mga inilathala sa *La Solidaridad* sa pamamagitan ng mga muling paglilimbag at pagsasalin. Samantalang si de los Reyes na nagsulat at nanirahan sa Pilipinas, mas naging madalas ang pagtatago ng pagkatao bilang manunulat at isinagawa ito paraang di-gaanong hayag. Mahihinuha ring hindi lamang ang represibong estado ng mga palimbagan at ang mahigpit na sensura ang naging dahilan sa pagkukubli ng identidad ni de los Reyes. Para sa mga manunulat ng *La Solidaridad*, mahalagang iugnay ang mga pag-atake sa kaniya ng ibang mamamahayag. Maaaring tingnan

ang mga pag-atake bilang anyo ng argumento sa pampublikong espasyong binuo ng mga palimbagan (Thomas, 2006). Bago pa man naging tagapag-ambag ng *La Solidaridad*, malinaw na kontrobersiyal ang mga artikulo ni de los Reyes na nagbunsod ng bagong patakaran sa pagsensura sa labas ng lungsod.

Mainam na imbestigahan kung bakit nailathala ang mga artikulo at nabuweltahan ng mga manunulat ng *La Solidaridad*. Sa panahon ng sigalot noong 1880s at unang bahagi ng 1890s, kundi mahina, hindi gaanong tinutulan ang kapangyarihan ng sensura. Batay sa mga umiiral na tala, madalang ang maagang pagpasa ng kopya ng mga patungot sa sensura sang-ayon sa batas, karaniwang parusa ang pagmulta o ang pagpapatigil sa publikasyon ng ilang araw. Ang dalas (frequency) ang maaaring sanhi kung bakit nakalusot ang ilang mga personal at sensitibong artikulo mula sa sensura, mabilis ang naging paglago ng bilang ng mga pahayagan kaya hindi makasunod ang mga tagasuri (Thomas, 2006). Bahagi ng paglagong ito si de los Reyes at ang kaniyang mga kritiko, kaakibat ang mga personal na tirada at sensitibong isyu. Isa pang interesadong dahilan kaya hindi masyadong nabantayan sa panahong ito ang mga artikulo, maging ang kontribusyon mismo ni de los Reyes. Bahagi ng propaganda ang mismong *La Solidaridad* laban sa impluwensiya ng mga prayle, kawalan ng kalayaan, at pagdidiin sa restriksiyon sa palimbagan. Ang pagkilala sa anumang gawaing propaganda sa palimbagan sa Maynila ang maaaring nakapagpahina sa kanilang reklamo laban sa kawalan ng katarungan ng kasalukuyang kolonyal na paghahari. Espesipikong halimbawa ang paglathala ng Espanyol na manunulat na si Wenceslao E. Retana (1862–1924) sa serye ng mga atake sa kalabang manunulat na si de los Reyes sa *La Opinion*, partikular na ang artikulo ng Polimatang Ilokano hinggil sa Filipinong representasyon sa Spanish Cortes. Para sa mga manunulat ng *La Solidaridad*, mahalagang maiugnay ang mga atake ni Retana kay de los Reyes sa suliranin sa sensura sa Pilipinas, maaaring mailarawan ang mga pag-atakeng ito bilang uri ng argumento sa pampublikong espasyong nilikha ng mga palimbagan, sa halip na uri ng pagsensura (Thomas, 2006).

Malinaw na nakaapekto ang posisyonalidad ni de los Reyes bilang isang probinsiyano at manunulat sa kaniyang mga artikulo sa *La Solidaridad*. Una, hindi ganap na nayakap ni de los Reyes ang identidad na “Filipino” sapagkat hindi nito tinukoy noon ang mga mamamayan ng Pilipinas, bagkus tinukoy ang mga Espanyol na insulares na isinilang sa Pilipinas (Anderson, 2005). Unti-unti pa lamang nililinang ang salitang “Filipino” tungo sa pagpapakahulugan bilang mga indibidwal na ipinanganak sa bansang Pilipinas. Ikalawa, gayong hindi matutunghayan bilang matingkad na tema, bahagi ng posisyonalidad ni de los Reyes ang pagiging tagapagtanggol

ng mga katutubong paniniwala at ng mga folklore ng kanayunan bilang mahalagang bahagi ng pamumuhay at umiiral na sibilisasyon. Kompara sa ibang mga ilustrado, maliwanag sa simula't simula pa lamang ang pagkiling ni de los Reyes sa mga lokal at ordinaryong mamamayang mas titingkad pa matapos ang himagsikan.

Kung tutuusin, hindi naging madali ang posisyon ni de los Reyes sapagkat naipit siya dalawang panig—sa mga naghahari-hariang Espanyol at sa mga ilustradong nakabase sa Espanya. Para sa mga Espanyol, isang banta si de los Reyes dahil sa sarkastikong estilo ng pamamahayag ukol sa kanilang pananakop. Para sa mga ilustrado, itinuring na patapos si de los Reyes dahil pinaghinalaang hindi nakikiisa sa layunin ng pagkakaisang bansa (o patria) dahil sa pagkiling sa Ilokanisasyon. Matutunghayan ang naganap na pagsasagutan sa pagitan ni de los Reyes at ng ilang miyembro ng *La Solidaridad*, kabilang na si Rizal. Para sa mga ilustrado, ang probinsiyano na tulad ni de los Reyes ay maaaring magdulot ng higit na pagkakawatak-watak ng Pilipinas tungo sa rehiyonalismo (Scott, 1982). Maaaring hindi nila naunawaang para kay de los Reyes, bahagi ng bansa ang Ilocos, ang pagtaguyod ng Ilocos ay pagtaguyod ng buong bansa. Gayunman, hindi rin nakinita ni de los Reyes na labag o taliwas sa patriyotismo ang labis na pagtaguyod ng Ilokanisasyon (Mojares 2006). Hindi naibigan nina Rizal, Luna, at ng ilan pang ilustrado ang paghanay ni de los Reyes sa sarili bilang tunay na kapatid ng mga katutubo (o “brother of the wild”), isang estratehiya ng Polímatang Ilokano upang maipakitang karapat-dapat na maipagkaloob sa bansa ang reporma. Una, isa itong paraan ng pagtatanghal ni de los Reyes upang ipabatid na hindi imposibleng maging mulát at edukado ang mga Indio tulad ng Espanyol. Ikalawa, ang marhinalisasyon ng mga kapuwakatutubo ang tunay na balakid sa pagkamit ng reporma sa Pilipinas.

Maliwanag na ipinakita ng papel ang nawawalang aspekto sa maraming paglalahad sa buhay ni de los Reyes—ang pagbaling mula sa isang repormistang manunulat tungo sa pagiging radikalistang kinatawan. Sa gayong dahilan, kung bibigyan ng pagkakataon na mabasa ng mga indibidwal na malapit kay de los Reyes ang mga sanaysay niya sa *La Solidaridad*, maaaring hindi sila makapaniwala sa kaniyang matingkad na radikalismo sa naturang pahayagan at maituturing pa nga ng iba bilang malambot na pagharap sa kolonyalismo. Hindi nakapagtataka sapagkat karamihan din sa mga historyador ang nakatuon sa popular na kalikasan ng rebolusyon at ang layunin nito sa politikal kalayaan, kung saan mas pinahalalagahan ang matitingkad na politikal na sulatin ng mga propagandista kompara sa mga iskolarling sulatín ng mga ilustrado (Thomas, 2012).

Nagtatapos ang proyekto sa hangaring mas mapahalagahan pa ng mga tagapaglikha ng kaalaman at ng mga mag-aaral sa Araling Pilipino ang naging

makabuluhang kontribusyon ng polimata hindi lamang sa pahayagang *La Solidaridad*, bagkus maging sa pag-asang nagdulot siya ng inspirasyon upang sikaping maiwaksi ang nagpapatuloy na kabalintunaan sa lupaing Pilipinas.

Sanggunian

- Anderson, B. R. O. G. (2005). *Under three flags: Anarchism and the anti-colonial imagination*. London: Verso.
- de los Reyes, I. (1889, August 15). Diputados a cortes por Filipinas [Delegates to the cortes for the Philippines] (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.). *La Solidaridad*, *1*(13), pp. 305-307. Pasig City: Fundacion Santiago.
- de los Reyes, I. (1892, June 30). The penal code and censorship [El Codigo penal y la censura]. (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.). *La Solidaridad* *IV*(82), pp. 311-313. Pasig City: Fundacion Santiago.
- de los Reyes, I. (1893, April). Representacion en cortes: Le verdad historica [Cortes representation: The historical truth]. (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.). *La Solidaridad* *V*(102), pp. 199-203. Pasig City: Fundacion Santiago.
- Demeterio, F.P.A. (2012). Don Isabelo de los Reyes (1864-1938): Forerunner of Filipino theology. *Philippiana Sacra*, *47*(142), 883-918.
- Elizalde, M. D. (2013). The Philippines at the Cortes de Cádiz. *Philippine Studies*, *61*(3), 331-361.
- Gealogo, F. (2010). Time, identity, and nation in the Aglipayan Novenario ng Balintawak and Calendariong Maanghang. *Philippine Studies*, *58*(1/2), 147-168.
- Guerrero, L.M. (2010). *The first Filipino*. Manila: Guerrero Publishing
- Hermann, A. (2016). Publicizing Independence: The Filipino Ilustrado Isabelo de los Reyes and the "Iglesia Filipina Independiente" in a Colonial Public Sphere. *Journal of World Christianity*, *6*(1), 99-122
- Kasalo. (1890a, April 30). La Unidad de Fueros (The Equality of Rights). (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.), *La Solidaridad* *II* (30), pp. 203-207. Pasig City: Fundacion Santiago.
- Kasalo. (1890b, May 31). El registro civil [Civil registration]. (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.). *La Solidaridad*, *II*(32), pp. 245-251. Pasig City: Fundacion Santiago.
- Kasalo. (1890c, June, 30). El matrimonio canonico y el civil [Church and civil marriages]. In G. Fores - Ganzon & L. Mañeru (Trans.). *La Solidaridad* *II* (34), pp. 291-299. Pasig City: Fundacion Santiago.
- Labiste, M. (2016). Folklore and insurgent journalism of Isabelo de los Reyes. *Plaridel Journal*, *13*(1), 31-45. Retrieved from <http://www.plarideljournal.org/article/folklore-insurgent-journalism-isabelo-de-los-reyes/>
- Lico, G., & Tomacruz, M. (2015). Infrastructures of colonial modernity. *Espasyo: The Journal Architecture of Philippine Architecture and Allied Arts. Infrastructures of Colonial Modernity*, *6*, 1-25. Retrieved from <https://ovpaa.up.edu.ph/wp-content/uploads/2015/09/ESPASYO-6-full-download.pdf>
- Mojares, R. (2006). *Brains of the nation: Pedro Paterno, T.H. de Tavera, Isabelo de los Reyes and the production of modern knowledge*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Ocampo, A. R. (2000). *Rizal without the overcoat*. Manila: Anvil Pub.
- Pedrosa, C. (2015, April 18). The Spanish influence in building our nation. *Philippine Star: Global*. Retrieved from <http://www.philstar.com/opinion/2015/04/18/1445115/spanish-influence-building-our-nation>
- Quibuyen, F. (2009). *A nation aborted: Rizal, American hegemony, and Philippine nationalism*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Scott, W. H. (1982). *Cracks in the parchment curtain and other essays in Philippine history*. Quezon City: New Day Publishers.

- Rizal, J.P.(1890, October 31). A Reply to Don Isabelo de los Reyes [Una contestacion a Don Isabelo de los Reyes]. (G. Fores-Ganzon & L. Mañeru, Trans.). *La Solidaridad*, pp. 505-507. Pasig City: Fundacion Santiago.
- Ross, R. (2009). *Liga Filipina*. In S. Tucker (Ed.), *The encyclopedia of the Spanish-American and Philippine-American Wars: A political, social, and military history (Vol. I)*. Santa Barbara, California: ABC-CLIO.
- Schumacher, J. (1997). *The propaganda movement 1880-1895: The Creation of a Filipino Consciousness, the Making of the Revolution*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press.
- Thomas, M. (2006). Isabelo de los Reyes and the Philippine contemporaries of La Solidaridad. *Philippine Studies*, 54(3), 381-411. Retrieved from <http://www.philippinestudies.net/ojs/index.php/ps/article/viewFile/177/185>
- Thomas, M. (2012). Orientalists, propagandists, and *ilustrados*: Filipino scholarship and the end of Spanish colonialism. *Philippine Studies*, 54(3), 381-411. Retrieved from <http://www.philippinestudies.net/ojs/index.php/ps/article/viewFile/177/185>
- Torres, J. (2017). "Our little newspaper:" *The La Solidaridad and Philippine journalism in Spain (1889-1895)*. [Unpublished manuscript].

LESLIE ANNE L. LIWANAG finished her bachelor's degree in Philippine Studies, magna cum laude, and her master's degree in Philippine Studies at the De La Salle University, Manila. At the age of 26, she completed her doctor's degree in Philippine Studies (with specialization in Language, Culture, and Media) at the same university under the Research Apprenticeship Grant of the Office of the Vice Chancellor for Research and Innovation. Currently, she is an assistant professor at the Department of Liberal Arts and Behavioral Sciences, Visayas State University, Baybay City, Leyte (Corresponding author: leslie_liwanag@dlsu.edu.ph).

MICHAEL CHARLESTON "XIAO" B. CHUA is a Ph.D. candidate in Anthropology in University of the Philippines Diliman. He is an Assistant Professorial Lecturer in the History Department of De La Salle University and a columnist for Abante and The Manila Times. (Corresponding author: michael.chua@dlsu.edu.ph)

